

УДК 340.12

Савенко Віктор Васильович,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету
e-mail: moosson@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9334-6785

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Анотація. Сучасна юриспруденція дедалі частіше звертається до філософського обґрунтування суспільних відносин і закону як механізму їх врегулювання, однак деякі суттєві питання – і серед них питання про юридичну форму суспільних відносин, роль закону у врегулюванні та стабілізації суспільних відносин, – є предметом дискусії і потребують подальшого дослідження. З огляду на це розкриття місця та ролі громадянського суспільства в системі сучасного державотворення є актуальним напрямом дослідження філософії права.

Досліджено філософсько-правові аспекти взаємодії інститутів громадянського суспільства та правової держави; простежено взаємозалежність і взаємозумовленість закону та правосвідомості як факторів соціального регулювання суспільних відносин у державі; досліджено принципи формування правосвідомості в умовах юридичної гармонізації соціуму.

Ключові поняття: громадянське суспільство, правова держава, право, влада, суспільство.

Savenko Viktor,

Doctor of Legal Sciences,
Professor of the Department
of Theory and History of State and Law,
Ternopil National Economic University
e-mail: moosson@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9334-6785

CIVIL SOCIETY IN THE SYSTEM OF MODERN ENVIRONMENT: PHILOSOPHICAL LEGAL DISCUSSION

Abstract. Modern jurisprudence is increasingly referring to the philosophical substantiation of social relations and the law as a mechanism for their settlement, but some essential issues – including question of the legal form of social relations, the role of law in regulating and stabilizing social relations – are still the matter and therefore need further discussion. For this reason, the disclosure of the place and role of civil society in the system of modern state formation is an actual direction in the study of the philosophy of law.

The article deals with the philosophical and legal aspects of the interaction of institutes of civil society and the rule of law; features of the functioning of the general institutions of the rule of law and civil society are analyzed; Interdependence and interdependence of the law and legal consciousness as factors of social regulation of social relations in the state are traced; The principles of formation of legal consciousness in the conditions of legal harmonization of society are researched.

The purpose of the article is to trace the evolution and disclose the meaning of the concept of civil society; to carry out scientifically grounded analysis of the influence of civil society on the formation and development of a law-governed state; The emphasis is placed on the fact that civil society stimulates the prerequisites for the construction of a law-governed state, and law-abidingness acts as a principle, a regime and a guarantee of their provision. The author suggests that in the structure of Ukrainian legal reality, modern ideas and values of the rule of law are intended to promote the development of a legal society in accordance with modern legal requirements regarding the protection of human rights and dignity.

The study concluded that the problem of legal regulation of social relations in the state is in the field of values of social life, which is characterized by a continuous process of gradual increase in the objective value of legal law. In this sense, an important role for legal socialization of an individual that takes place mainly by fly through of person's appropriation of the principles of legal consciousness and legal traditions of the culture of society.

Key concepts: civil society, rule of law, law, power, society.

DOI 10.32518/2617-4162-2019-2-16-21

Вступ

Процес формування громадянського суспільства та правової держави, як і будь-які інші правові процеси, що розгортаються, в площині правової реальності характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

Історичний дискурс чітко демонструє, що століття соціально-культурного розвитку людства так і не змогли остаточно вирішити проблему взаємин індивіда та держави. Дослідження проблем взаємодії правової держави і громадянського суспільства протягом тривалого періоду були доволі суперечливими. Причиною цього став факт аналізу цих філософсько-юридичних категорій з позиції теоретичного антагонізму, вихідне положення якого можна окреслити тезою про визнання протилежності між державними інститутами та інститутами громадянського суспільства. На підставі порівняння цих удавано протилежних явищ робили висновок про «позитивність» громадянського суспільства та «негативність» державної влади, яка асоціювалася з бюрократизмом, нехтуванням людськими потребами, примусом, насильством, услякими утисками тощо [1].

Сучасні дослідження доводять, що громадянське суспільство має великі резерви активізації взаємодії з державою. У відносинах із громадянським суспільством правова держава розглядається як сукупність специфічних, у певний спосіб ієрархізованих організацій, які вбачають свою мету в реалізації інтересів суспільства і надають людям конкретні послуги. Інакше кажучи, правова держава у своїй взаємодії з громадянським суспільством постає у формі певної адміністративної структури, що діє відповідно не до законів влади чи принципів соціального макрорегулювання, а до логіки партнерства [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблематики визначення особливостей громадянського суспільства засвідчує інтерес до окресленої проблеми багатьох учених-теоретиків, серед яких: Б. Рассел, А. Колодій, С. Алексєєв, М. Баймуратов, В. Барков, М. Палієнко,

Є. Бистрицький, К. Волинка, Ю. Оборотов, М. Орзіх, В. Погорілко, Т. Розова, Ю. Тодика, О. Фрицький та ін. Їх дослідження засвідчують, що громадянське суспільство зовсім не заперечує державу чи наявність та необхідність державної влади: перше може активно формуватися та діяти лише тоді, коли цьому сприятимуть відповідні державні засади, державна організаційна діяльність, яка прокладатиме шлях для втілення у практику суспільного життя найефективніших чинників його розвитку. Розглядаючи правову державу як політичний інструмент для формування громадянського суспільства, тією чи іншою мірою вони наголошують на тому, що інститут громадянського суспільства потребує узагальненого дослідження, що і зумовлює наш інтерес до окресленої проблеми.

Мета статті: простежити еволюцію та розкрити зміст поняття громадянське суспільство; здійснити науково обґрунтований аналіз впливу громадянського суспільства на становлення та розвиток правової держави.

1. Еволюція ідеї громадянського суспільства та уявлень про неї

Концептуальні підходи до розуміння ідеї громадянського суспільства є виявом тривалої еволюції в історії філософської, політичної та правової думки. У наукових спробах теоретичної інтерпретації його сутності та дефініціювання змісту можна виділити дві основні традиції – квалітативну та локальну. Перша зосереджується на характеристиці якісного стану життя суспільства (Г. Горацій, Т. Гобс, Дж. Локк), фіксує такий рівень його розвитку, коли воно стає громадянським.

Друга – кваліфікує громадянське суспільство як сферу особливих, специфічних відносин у загальній структурі соціальних процесів, зв'язків і явищ (Г. В. Ф. Гегель) [2, с. 34]. Відповідно до неї громадянське суспільство існує не в середині держави, а поряд із нею і є сферою матеріальних умов життя, в якій індивіди пов'язані інтересами [2, с. 54].

До середини ХХ ст. домінував квалітативний погляд на проблему, відповідно до якого, виникнення громадянського суспільства асоціювалося з появою приватної власності та

держави. На сучасному етапі такий підхід нівелюється. Поняття «громадянське суспільство» все частіше застосовується для характеристики певної сфери суспільного життя, сегмента цілісної суспільної архітектоники – галузі позадержавних відносин і структур [3]. І тут також можливі його різні варіації, а саме розуміння громадянського суспільства як суспільства загалом (Дж. Кін, Ч. Тейлор, Н. Розенблюм), як його особливої частини (Р. Патнем, Б. Барбер), чи соціальної характеристики його членів тощо.

Отже, у першому своєму значенні, громадянське суспільство означає сферу приватного життя людей, що не підконтрольна безпосередньо державі. Це, скажімо, відносини приватної власності, майнові, спадкові, сімейні та родинні відносини. Тобто зміст терміна «громадянський» пов'язується з поняттями «громадянство» і «громадянин»: перше позначає правове становище громадян у державі або їх правову належність до держави, а друге – людину як члена певної держави.

Друге значення терміна «громадянський» вказує на наявні в суспільстві відмінності між громадянським та церковним життям, тобто означає світський, нецерковний спосіб життя, а також все те, що здійснюється на відміну або паралельно з церковними обрядами, наприклад, «громадянський шлюб». Таке розуміння громадянського суспільства охоплює ту сферу суспільного життя, яка представлена зазвичай альтернативними структурами, що мають місце і в самій державі, і за її межами. Хоча таке розуміння терміна «громадянський» не поширене.

Третє значення поняття «громадянський» пов'язане з морально-етичною оцінкою поведінки людини як громадянина, тобто характеризує свідомого й активного члена суспільства. Таке значення поняття, очевидно, має ідеологічне забарвлення, що довгі роки в нашій країні було приводом для політичних спекуляцій [2].

Основоположною ідеєю більшості сучасних концепцій громадянського суспільства є безапеляційне й цілковите визнання того, що держава як інституція існує для того, щоб слугувати інтересам кожної конкретної особи зокрема та панівної частини суспільства загалом. Держава має діяти лише в межах закону та не виходити за його демаркаційні лінії майже за жодних, навіть благих потреб. Стан взаємовідносин між державним апаратом та громадянським суспільством характеризує прогрес, безпеку і благоденство. Зрештою, лише громадянське суспільство є і автором, і запорукою конструювання правової держави.

Поширеним є трактування громадянського суспільства як громадської чи сус-

пільно-приватної сфери, яка знаходиться між людиною і державою та виконує функцію об'єднання громадських і приватних інтересів. За цією теорією громадянське суспільство можна витлумачувати як комунікативний процес між громадянином і державою, який набуває в сучасних умовах форми особливого «інтерсуб'єктивного дискурсу» або «комунікативної раціональності». Саме таку «змішану» модель громадянського суспільства знаходимо у працях Ю. Габермаса, який розглядає громадянське суспільство, по-перше, як сферу інтеракції (безпосередньої особистісної взаємодії) та комунікації автономних і таких, що вільно самовизначаються, індивідів, по-друге, як сукупність недержавних і позаекономічних (культурних, професійних, церковно-релігійних, спортивних тощо) спільнот, що формуються спонтанно і на добровільних засадах. Саме тут, вважає Ю. Габермас, формуються думки, ідеали, цінності й орієнтації людини [4].

Наведені теорії характеризують громадянське суспільство як автономну і багато в чому стихійну силу, здатну зруйнувати або зберегти усталений соціальний порядок, уособлення якого є державний лад. Із огляду на це громадянське суспільство можна характеризувати одночасно в кількох семантичних аспектах. Скажімо, як форму спілкування або, суспільних відносин, або ж – як суспільну організацію або соціальну систему, що є цілісним феноменом суспільного буття, що охоплює всю сферу суспільних, тобто господарських, сімейних, правових та інших зв'язків між людьми, а також їх об'єднання й інститути, що реалізують найрізноманітніші потреби, інтереси і цінності людини.

Незважаючи на розмаїтість інтерпретацій, здебільшого дослідники сходяться на тому, що поняття громадянського суспільства застосовується для дослідження неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження лише у випадку розмежування суспільства і держави. Звичайно ж цей поділ є умовним, адже насправді зазначені сторони суспільного життя перебувають у діалектичній взаємодії і, за певних обставин, здатні переходити одна в одну, у цьому сенсі держава може розглядатися як офіційне вираження громадянського суспільства.

Розмірковуючи в ракурсі зазначеного, Дж. Александер виділяє три рівні громадянського суспільства як незалежної сфери суспільного життя, в якій люди формують і реалізують свої соціальні права та обов'язки, діючи солідарно: культурний рівень (рівень цінностей); інституційний рівень; практичний рівень людської взаємодії [5]. Змістом функці-

онування громадянського суспільства у цьому сенсі виступає максимальна реалізація правового статусу особи, тобто всі особи приватного і публічного права в межах громадянського суспільства повинні максимально дотримуватися, виконувати та використовувати комплекс своїх прав та обов'язків, а компетентні й уповноважені на те особи – максимально коректно й ефективно застосовувати право. Оскільки основною структурною одиницею громадянського суспільства є особистість, то його конструкторськими елементами слід визнати всі ті соціальні інститути, які мають забезпечувати всебічний розвиток людини та громадянина.

2. Вплив громадянського суспільства на становлення та розвиток правової держави

Громадянське суспільство і держава – поняття взаємообумовлені та онтологічно взаємопов'язані. У своїй взаємодії вони утворюють своєрідну вертикаль, де громадянське суспільство сигментарно розташовуючись «над» державою, наділяє останню повноваженнями виконавця суспільного волевиявлення, одночасно делегуючи їй інструментарій управління суспільними справами.

Єдність громадянського суспільства і держави виражається в збігу багатьох цілей і завдань. Громадянське суспільство і держава в їх інституціональному розумінні утворюють дуальну єдність у межах соціуму, що функціонує і розвивається синхронно. Причому оптимальною схемою розвитку є тандем «сильна держава – сильне громадянське суспільство» [6, с. 142–161]. Внаслідок відбувається конвенціонально-обумовлена соціалізація держави і політизація громадянського суспільства.

На нашу думку, бінарне поняття громадянського суспільства та правової держави, а також принципи законотворчості варто розглядати в універсумі правового порядку, адже це поняття більше тяжіє до природного праворозуміння, на відміну від терміна «законотворчості», який ілюструє позитивістське розуміння.

Будь-яке вчення щодо належного стану суспільства і механізмів його регулювання буде цілком релевантним щодо праворозуміння. Річ у тому, що право, правовідносини, правова діяльність природно впливають на свідомість людей у вигляді певних знань і оцінок, почуттів і звичок, що сукупно утворюють особливу форму суспільної свідомості – правосвідомість. У праві відображаються уявлення окремої соціальної групи або конкретного індивіда не тільки про саме право, але й про інститути держави, що забезпечують існування права: правосуддя, законності тощо. Водночас ступінь

розвиненості правосвідомості є одним із найважливіших показників загального правового стану суспільства, його правової культури.

Процеси правового усвідомлення дійсності тими чи іншими суб'єктами суспільного життя не можуть бути правильно зрозумілі, якщо не розкрити властивих їм суперечностей. Наприклад, відображення в праві інтересів і потреб суспільства чи окремої людини говорить не тільки про відповідність, а й про певне протистояння цих інтересів і потреб. Це суперечення є рушієм у розвитку правових явищ у правовій державі. Залежно від того, чи упорядкує людина свої інтереси й потреби відповідно до суспільних, визначається спрямування її поведінки (правомірна чи неправомірна), а також ступінь усвідомлення принципів, ідей існування права. Тому наявність твердих, стійких правових переконань людини виявляється під час вирішення цієї об'єктивної суперечності, коли людина, знаючи зміст правової норми, бачить у ній засіб задоволення і своїх, і суспільних потреб та інтересів, усвідомлює її соціально значущі цілі та виявляє стійкість щодо протиправної поведінки. Зі свого боку, закон, відображаючи інтереси й потреби суспільства і людини, прагне до максимального у відповідності до вимог природного права, сприяючи всебічному і гармонійному розвитку кожної людини зокрема, і правової держави загалом.

Консолідуючись, правова держава і громадянське суспільство утворюють своєрідну правову систему, що має на меті створення умов для нормального протікання правового життя, забезпечення його стабільності та законності» [7, с. 19]. Однак, не вдаючись до теорій та проблем виникнення, розвитку, а також оминаючи проблеми в підходах до термінології, зазначимо, що історія розвитку філософсько-правової думки свідчить, що для правової держави, звичайно ж, потрібно, але не достатньо, щоб усі, зокрема й сама держава, дотримувалися законів. Для досягнення цього ідеалу потрібна така держава, яка б виходила з принципів природного права при формуванні законів і втіленні їх у життя.

Варто акцентувати на головній відмінності права і закону: закон цілком може бути не правовим, якщо він порушує основоположні принципи права (рівність, свободу, справедливість) і якщо в ньому містяться ідеї «неповаги» до природних прав і свобод людини. Саме тому першим принципом правового стану держави оголошується безумовне дотримання невіддільних прав і свобод людини, які є «над» будь-яким нормативно-правовим актом держави. Крім того, навіть всесильна державна

воля має бути обмежена законом. У цьому й полягає суть верховенства закону: право загальнообов'язкове для всіх.

Назагал система спеціально-юридичних засобів забезпечення законності в демократичному суспільстві має ґрунтуватися на принципах стримувань і противаг для ефективності взаємного контролю. Законність, як принцип та як режим, здатна реалізовуватися повною мірою тоді, коли існує чіткий розподіл гілок влади, при тому в них відсутні будь-які зловживання та впливи одна на одну. На практиці цей принцип може бути реалізований, коли кожна ієрархія органів функціонує в межах відповідної субординації та належної взаємодії з іншою гілкою, що не меншою мірою зацікавлена в дотриманні приписів законів і недопущення будь-якого виду зловживань [8, с. 6].

Висновки

Громадянське суспільство та правова держава – це два взаємообумовлені явища. Громадянське суспільство забезпечує динамізм і передумови для конструювання правової держави, а законслухняність виступає принципом, що забезпечує буття правової держави.

Поняття громадянського суспільства та правової держави, а також принцип законо-

слухняності слід розглядати в універсумі правового порядку. Змістом функціонування громадянського суспільства з погляду правового порядку є максимальна реалізація правового статусу особи, законності та правомірності.

Законністю є сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Зміст законності полягає в необхідності суворого, абсолютного і конкретного дотримання всіма без винятку суб'єктами права усіх приписів закону та інших нормативно-правових актів. Правомірність означає відповідність нормам і законам права.

Принцип законності проявляється у двох взаємопов'язаних вимогах: діяти відповідно до положень нормативно-правових актів; виявляти ініціативу з метою забезпечення панування права.

Громадянське суспільство стимулює передумови для конструювання правової держави, а законслухняність виступає принципом, режимом та гарантією їхнього забезпечення.

У структурі української правової реальності сучасні ідеї та цінності правової держави покликані сприяти розвитку правового суспільства згідно зі сучасними правовими вимогами щодо захисту прав і гідності людини.

Список використаних джерел

1. Гарасимів Т. З., Дашо Т. Ю. Основні інститути громадянського суспільства та правової держави: засади взаємодії. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2484/vnulpurn201581318.pdf> (дата звернення 25. 03. 2019).
2. Орцева О. С. Еволюція ідеї громадянського суспільства: від витоків до сучасності. *Наукові праці. Державне управління*. Миколаїв, 2013. Вип. 214. Т. 226. С. 50–54.
3. Гурвич Г. Д. Философия и социология права: Избранные сочинения. СПб.: Изд-во СПбУ, 2004. 848 с.
4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000. 320 с.
5. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства. URL: https://political-studies.com/?page_id=178 (дата звернення 25. 03. 2019).
6. Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. Х., 2003. № 2 (33)–3 (34). С. 142–161.
7. Гришина Л. В. Ценностное измерение правовой реальности: автореф. дис. на соиск. ученой степ. канд. философ. наук: спец. 09.00.11. М., 2008. 24 с. URL: <http://cheloveknauka.com/tsennostnoe-izmerenie-pravovoy-realnosti> (дата звернення 25. 03. 2019).
8. Залюбовська І. К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади як засіб забезпечення законності у сфері державного управління: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Одеса, 2002. 20 с.

References

1. Harasymiv, T. Z., & Dasho, T. Yu. Osnovni instytuty hromadianskoho suspilstva ta pravovoi derzhavy: zasady vzaïemodii [The main institutes of civil society and the rule of law are the principles of interaction]. Retrieved from <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2484/vnulpurn201581318.pdf> [in Ukr.].
2. Ortseva, O. S. (2013). Evoliutsiia idei hromadianskoho suspilstva: vid vytykov do suchasnosti [Evolution of the idea of the civil society: from the origins to the present]. *Naukovi pratsi. Derzhavne upravlinnia Scientific works. Governance*. Mykolaiv, 214, (226), 50–54 [in Ukr.].

3. Hurvych, H. D. (2004) *Fylosofyia y sotsyolohyia prava: Yzbrannyye sochynenyia*. [Philosophy and Sociology of Law: Selected Works]. Sankt-Peterburg [in Russ.].
4. Habermas, Yu. (2000) *Strukturni peretvorennia u sferi vidkrytosti: doslidzhennia katehorii hromadianske suspilstvo*. [Structural Transformations in the Field of Openness: A Study on the Category of Civil Society]. Lviv: Litopys [in Ukr.].
5. Kolodii, A. *Rozvytok hromadianskoho suspilstva* [Civil society development]. Retrieved from https://political-studies.com/?page_id=178 [in Ukr.].
6. Petyshyn, O. (2003) *Hromadianske suspilstvo – pidgruntia formuvannia pravovoi derzhavy v Ukraini* [Civil society is the foundation of the formation of a law-governed state in Ukraine]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Kharkiv, 2 (33)–3 (34) [in Ukr.].
7. Hryshyna, L. V. (2008) *Tsenostnoie izmerenyie pravovoi realnosti* [Valuable measurement of legal reality]: avtoref. dys. ... kand. fylosof. nauk: spets. 09.00.11. Moskva. Retrieved from <http://cheloveknauka.com/tsennostnoe-izmerenie-pravovoy-realnosti> [in Russ.].
8. Zaliubovska, I. K. (2002) *Parlamentskyi control za diialnistiu orhaniv vykonavchoi vlady yak zasib zabezpechennia zakonnosti u sferi derzhavnoho upravlinnia* [Parliamentary control over the activity of executive authorities as a means of ensuring legality in the field of public administration]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.02. Odesa [in Ukr.].

*Стаття: надійшла до редакції 02.04.2019
прийнята до друку 13.05.2019*

*The article: is received 02.04.2019
is accepted 13.05.2019*